

21. YÜZYILDA TÜRKİYE’NİN KARŞI KARŞIYA OLDUĞU TEHDİTLER

Prof. Dr. Orhan GÖKCE
Selçuk Üniversitesi

Bir Analiz Denemesi

GİRİŞ

Bir ülkenin coğrafi konumu o ülkenin geleceği ve uluslararası ilişkileri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir, ancak tek belirleyici değildir. Ülkelerin coğrafyalarının yanında tarihi, siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel yapı ve özellikleriyle ele alınması sosyal bilimlerin çok boyutluluğunun bir gereği olarak daha doğru tespitleri mümkün kılacaktır.

Türkiye, jeopolitik ve jeostratejik açıdan Avrupa ile Asya’yı birbirlerine bağlayan, Ortadoğu’yu, Avrasya’yı ve Afrika’yı denetleyen bir coğrafi konuma sahiptir.

Türkiye olmadan ne Ortadoğu coğrafyası kontrol edilebilir ne de Avrasya coğrafyasına hâkim olunabilir. Dolayısıyla Türkiye’ye yönelik tehditler ve saldırılar genellikle bulunduğu coğrafi konum ve bölgenin jeopolitik öneminden kaynaklanmaktadır. Tabii ki bu tek tehdit kaynağı değildir. Türkiye’nin kendi siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ile ilişkili olarak ortaya çıkan sorunları da vardır.

Küreselleşme sürecinin yarattığı toplumsal, siyasi ve ekonomik riskler tüm devletler için yönetilebilirlik sorunu ortaya çıkarmakta ve güç dengeleri değişirken

devletler karşı karşıya kaldıkları sorunlarla başa çıkmaya çalışmaktadır. Bu durum tüm dünyada devletlerinin gücünü sınırlandırmakta ve dönüştürmektedir. Teritoryal alanla sınırlı bir egemenlik kullanımına sahip olan modern devletler egemenlik alanlarını gayri resmi olarak yeniden oluşturmaktadır. İçeri ve dışarı kavramları muğlaklaşmakta, sınır çizgileri belirsizleşmekte, her şey akışkan hale gelmektedir. Artan akışkanlıklar devletler açısından var olan tehditleri farklılaştırmakta, ağırlaştırmakta ve çeşitlendirmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye de bu sürecin ortaya çıkardığı çok çeşitli ve karmaşık tehditlerle başa çıkmaya çalışmaktadır. Peki bu süreçte Türkiye, devleti ve toplumuyla birlikteliğini koruyarak ve daha da güçlendirerek kendini gelecek yüzyıla nasıl taşıyabilir? Bu soruya tatmin edici bir cevap bulabilmek için Türkiye'nin karşı karşıya olduğu dış ve iç tehditleri teşhis etmek gerekir. Buradaki amaç da bu tehditlerin genel bir fotoğrafını çekmek ve olası önlemlere ilişkin önerilerde bulunmaktır.

Türkiye'nin karşı karşıya olduğu öncelikli dış ve iç tehdit alanlarını şu ana başlıklar altında ele alıp değerlendirmek mümkündür. Bunlar¹:

- Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafi konum üzerindeki güç mücadelesinden kaynaklı tehditler (ABD, Rusya vd.)
- Devletler arası Tehditler (Yunanistan, Ermenistan)
- Çöken devletlerden kaynaklı tehditler (Terör, Yasadışı Göç ve Sığınmacılar Sorunu)
- Toplumsal Birlikteliğe yönelik tehditler

- Ekonomik tehditler (Gelir Dağılımı, İşsizlik, Nüfus artışı, Eşitsizlik)
- Siber tehditler
- İklim Değişikliği, Çevre sorunları, Kuraklık, Tarım ve Gıda Güvenliği

1. TÜRKİYE'NİN İÇİNDE BULUNDUĞU COĞRAFYA ÜZERİNDEKİ GÜÇ MÜCADELESİNDEN KAYNAKLI TEHDİTLER

ABD'nin Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında 21. yüzyılda da hegemonyasını devam ettirebilmek, enerji kaynaklarını kontrol altına almak amacıyla Avrasya ve Ortadoğu'ya yönelik baskısını arttırdığı gözlenmektedir. Ortadoğu coğrafyasında Osmanlı'nın mirasının ve petrol kaynaklarının paylaşılması süreci devam etmektedir. Dolayısıyla bölgedeki güç savaş ve ABD'nin Ortadoğu ve Avrasya'ya hâkim olma stratejik hedefi Türkiye'yi varoluşsal tehditlerle karşı karşıya getirmiştir. Türkiye açısından her zaman zaten mevcut olan bu tehditler iki kutuplu dünyanın ortadan kalkmasıyla çok aktörlü hale gelmiştir. Haliyle iki kutuplu yapıda Türkiye açısından ötelenmiş bazı tehditler dengelerin değişmesiyle yeniden gündeme gelmiştir. Son yıllarda adeta 1. Dünya savaşı öncesi paylaşım sürecini çağrıştıran oluşum ve söylemler bu sürecin bir yansıması olarak görülmelidir.

ABD, Soğuk Savaş sonrasında Zbigniew Brzezinski'nin 21. yüzyılda ABD hegemonyasının devamı Avrasya'da Amerikan hakimiyetine bağlıdır tespiti doğrultusunda Rusya, Çin ve hatta AB gibi rakiplerine karşı hegemonyasını sağlamlaştırmak için Ortadoğu ve Avrasya coğrafyalarını birlikte kontrolü altına alma hedefine yönelmiştir. Ortadoğu, ABD için petrol ve İsrail'in güvenliği noktasında önemlidir. Ortadoğu'ya yerleş-

bilmek için ABD, BM ve NATO dahil tüm imkanları kullanmış ve 11 Eylül sonrasında kadar bu noktada pek başarılı olamamıştır. 11 Eylül ABD'ye bu fırsatı sunmuştur (Gökçe ve Akgün 2006).

ABD, 11 Eylül'ü Samuel Huntington'un deyimiyle bir "Medeniyetler çatışması"nın (2002) başlangıcı, Radikal İslam'ın (?) Batıya meydan okuması olarak kurgulamış ve Carl Schmitt'in (2016) "dost-düşman" ayırımı doğrultusunda Afganistan, Irak, Suriye gibi Ortadoğu ülkelerini doğrudan düşman kategorisine yerleştirerek önce Afganistan, ardından da Irak'a askeri müdahalede bulunmuştur. ABD, zaman zaman Türkiye'yi kendi çıkarlarına aykırı sonuçlar üreten politikalara destek olmaya zorlamış, adeta Türkiye'nin kendi ayağını vurmasını da haklı bir beklenti olarak sunmuştur. Bu çerçevede ABD, Türkiye'nin Ortadoğu politikasını ABD çıkarları üzerinden şekillendirmesini sağlamaya yönelik baskı politikalarını devreye sokmaktan geri durmamış ve durmamaktadır. 11 Eylül sonrası yeniden şekillenen ABD'nin bölgesel politikaları, Türkiye'nin bölgesel çıkarlarına aykırı hedef ve sonuçlara yönelmiş olması nedeniyle üstü kapalı veya açık ABD ile Türkiye'yi karşı karşıya karşı karşıya gelen iki eski müttefik durumuna düşürmüştür. Bu karşı karşıya gelme durumu giderek olağan üstü olmaktan çıkarak olağan hale gelmiş, Türkiye açıktan ABD tehditleri ve yaptırımlarıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. İçinden geçtiğimiz dönemde bazı başlıklar öne çıkmaktadır. Bunlar: Güneydoğu'daki PKK'nın başlattığı hendek savaşları, 15 Temmuz kanlı darbe girişimi, mali yaptırımlar, Türkiye'nin Rusya'dan temin ettiği S-400 hava savunma sistemi nedeniyle F-35 projesinden çıkarma ve CAATSA yaptırımları, Doğu Akdeniz'de Türkiye'ye karşı Yunanistan ve Güney

1 Burada genel bir tablo ortaya konmaya çalışıldığından her biri konunun ayrıntılı olarak ele alınması planlanmamıştır. Kapsamlı ve ayrıntılı bir analiz de zaten böyle genel nitelikli bir çalışma kapsamında mümkün değildir.

Kıbrıs'ı desteklemesi, Yunanistan'a silah yardımı, Libya'daki güç müdahalesi, ABD'nin askeri müdahalesi sonrası Ortadoğu coğrafyasında çöken devletlerin terör merkezleri haline gelmesiyle artan göç ve terör örgütleri DEAŞ ve PKK/PYD'nin Türkiye'nin sınırlarına yerleşmesi vs. gibi konulardır.

Konu başlıkları Türkiye'nin temelde ABD'nin Ortadoğu politikalarından kaynaklanan tehditlerin farklı alanlara yayıldığına açık göstergesidir. Türkiye ABD baskısını Rusya, Çin, İran ile ilişkilerini oldukça zor da olsa geliştirme çabasıyla dengelemeye çalışmaktadır.

ABD'de Başkan değişiminin Türkiye-ABD ilişkilerini nasıl etkileyeceği henüz net değildir. Ancak yeni Başkan Joe Biden'ın 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelmesi, Türkiye'nin F 35 programından çıkarıldığına resmi olarak bildirilmesi ve Türkiye-ABD ilişkilerinin zorlu bir süreçten geçeceğine ve oldukça sorunlu, belirsiz ve kararsız bir çizgide ilerleyeceğine işaret etmektedir.

Türkiye-ABD ilişkilerinde bugün ve gelecekte potansiyel sorun ya da çatışma başlıkları şunlardır:

1) **S-400 füze savunma sistemi ve F35 Meselesi:** Türkiye-ABD ilişkilerinde S-400 başlığı ana meseleye dönüşmüş ve diğer tüm sorun alanlarını gölgelemiş durumdadır. ABD'nin Türkiye'ye S-400 füze savunma sistemini "bulundurmaması" gerektiği yönündeki açıklamalarına Türkiye'nin "S-400 satın alınmış ve bu iş bitmiştir" şeklindeki net tavrı ile ABD'nin Türkiye'ye yeni yaptırımlar uygulayabileceği ihtimali artmıştır. Zaten ABD daha önce F-35 projesi iş birliğini askıya almış, 4 F-35 uçağını teslim etmemiş, Türkiye'yi F-35 projesinden çıkardığını resmi olarak

da Türkiye'ye iletmiştir. 2020'nin Kasım ayında CAATSA yaptırımları uygulanmaya başlanmıştır. ABD, Türkiye'nin S-400'leri aktive etmesi durumunda ise, Türkiye'ye yaptırımları artıracığı tehdidinde bulunmaktan geri durmamaktadır.

2) **Fırat'ın Doğusunda PKK Koridoru Meselesi:** Türkiye için en hayati tehdit Fırat'ın doğusundan kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin son dönemde PKK'ya yönelik oldukça başarıyla yürüttüğü operasyonlar sonrası PKK Suriye'nin kuzeyine çekilmiştir. ABD, görünürde DEAŞ'ı yok etmek gerçekte ise Fırat'ın doğusunda oluşturmak istediği terör koridoru için PKK/PYD'yi korumak ve güçlendirmek amacıyla askeri faaliyetlerini artırmıştır. Bunun sonucunda da Fırat'ın doğusunda PKK-PYD teröristlerinden oluşan kendi eğitimi, finanse ettiği, kontrol ettiği, silahlandığı ve her türlü eylem için kullanabileceği taşeron ya da fason bir yapı oluşturmayı hedeflemiştir. ABD'nin bu tercihinde başarısız olma durumu dışında yakın dönemde bir değişiklik beklenmemelidir. Bu yapılanma devletleştirme amacına yönelik değildir. Devletsiz alanda terör yapılanmasını destekleyerek Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden politikalarını devam ettirecektir. Bu politikasından vazgeçmesini sağlamanın tek yolu, bu politikasının hedefinde kayma yaratabilmek ve ABD açısından öngörülmemen sonuçlar üretmesini sağlayabilmektir. Devletsiz alanda sivilleri süpürme politikası Esad ve ABD tarafından uygulanmıştır. Türkiye'ye doğru süpürülen nüfus Türkiye açısından da başka riskler yaratmıştır. Bu politikasının devam ettirilmesi ihtimali yüksektir. Türkiye yeni bir süpürme dalgasına karşı gerek

ileri hamlelerle gerekse sınırları kapalı tutarak izin vermemelidir.

- 3) **Türkiye'nin Siyasi, Ekonomik ve Finansal Açından Baskı Altına Alınması Meselesi:** ABD, Türkiye'yi baskı altında tutmak amacıyla sahip olduğu konvansiyonel olan ve olmayan (hibrit savaş) tüm araçları kullanma niyetinde görünmektedir. Bu bağlamda gündemde şimdilik Halkbank davası bulunmasına rağmen, ileride bu bir başka konu olabilir. Ayrıca ABD, Türkiye'yi uluslararası kamuoyunda yalnızlaştırma stratejisi de izlemektedir. Bu çerçevede "Türkiye'nin özgür ve demokratik" bir ülke olmadığı gibi söylemleri gündeme taşımaktadır. ABD'nin gelecekte de Türkiye'ye yönelik karalama kampanyalarının artarak devam etmesi muhtemeldir.
- 4) **FETÖ meselesi:** ABD'nin Türkiye'nin FETÖ elebaşı ve mensuplarının iadesi talebine duyarsız kalması ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Türkiye, 15 Temmuz'da tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir darbe girişimi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu darbe girişiminin sorumluları olan FETÖ elebaşı ve elemanlarını ABD, Türkiye'ye iade etmeye şimdiki kadar yanaşmamış ve ileride de yanaşmayacaktır. Bu da ABD'nin Türkiye ile ilişkilerinde samimi olmadığı ve gelecekte de Türkiye'yi bu türden taşeron örgütlerle istikrarsızlaştırma çabasına devam edeceği algısını güçlendirerek ilişkilerin belirsizliğine ve öngörülemezliğine katkı sağlamaktadır.
- 5) **Doğu Akdeniz ve Ege Denizi Meselesi:** Doğu Akdeniz, Türkiye için olduğu kadar ABD, AB ve Orta Doğu'daki enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan her güç için önemlidir. ABD ve AB, bugün Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'nde

tarafsız ve dengeleyici pozisyonlarını terk ederek Yunanistan ve Güney Kıbrıs'ı destekleyici bir yaklaşım içine girmişlerdir. ABD son dönemde Yunanistan ve Güney Kıbrıs'la askeri iş birliğini arttırmaktadır. ABD'nin bu yaklaşımı Türkiye-ABD ilişkilerinde gerginliği tetiklemektedir.

- 6) **Türkiye-Rusya Enerji İş Birliği Meselesi:** Türkiye'nin Rusya ile Enerji Alanında İş Birliği ve Akkuyu Nükleer Santrali inşası da ilişkilerde kriz alanlarından biridir.

“Sözde Ermeni Soykırımı” Meselesi: ABD Başkanı Joe Biden, 24 Nisan'da “sözde soykırım” tanıdığını ilan etmiştir. ABD Başkanı Joe Biden'ın “sözde Ermeni soykırımını” tanınması hiç kuşkusuz iki ülke arasındaki ilişkiler üzerinde olumsuz etkileri olacaktır. Türkiye, ABD Başkanının gerçek dışı ithamına karşı söylem düzeyinde oldukça sert tepki vermiş, ancak muhtemelen ABD ile ilişkilerin tamamen kopmaması için de şimdilik doğrudan bir misillemede bulunmama yoluna gitmiştir. Bu da haziran ayında NATO kapsamında gerçekleşmesi planlanan ikili görüşme öncesi yerinde bir adımdır. Türkiye, Joe Biden'ın “sözde Ermeni soykırımı”nı tanınmasının ABD'nin Fırat'ın Doğusunda PKK/PYD terör koridoru kurma girişimini askeri olarak engelleyen, Dağlık Karabağ konusunda açıktan Azerbeycan'a destek veren, Balkanlar'da aktif bir siyaset izleyen, Doğu Akdeniz'de petrol aramaya devam eden, Libya'da ABD, Fransa, Rusya, Mısır vs. gibi ülkelere karşı Ulusal Mutabakat Hükümetine destek veren Türkiye'yi cezalandırmak istemesinin bir sonucu olduğunun farkındadır ve ABD'nin bu hamlesine karşılık verecek gücü ve imkanı da vardır.

“Sözde soykırım” açıklaması tarihsel gerçekleri değiştiremez ancak yeni bir hukuki senaryonun işletilebilmesine kapı aralayabilir. Ermenistan'ın Türkiye'den herhangi bir toprak talebinin olmadığını belirtmesi Türkiye'yi yanıltmamalıdır. Ermenistan'ın bu tavrının altında yatan en önemli sebeplerden birisi, bölge coğrafyasındaki toplumsal durumun ve terazinin bu yönde bir hususu gerektirmediği, aksine zorlaştıracığı yönünde olmasıdır (Aktaş ve Güntay 2016). Ancak ABD Başkanı tarafından “sözde soykırım”ın tanınmasının ardından bu talepler gelecektir. Bu açıdan Türkiye, denge politikası gütmeye devam ederse ABD yakın gelecekte hem “sözde soykırım” hem de diğer meselelerde somut adım atmaya kalkışacaktır. Türkiye şimdiye kadar “sözde Ermeni soykırımı” konusunda etkili ve sonuç odaklı stratejiler geliştirmede çok başarılı olamamıştır. “Sözde Ermeni soykırımı”nın tanınması Türkiye için küresel bir tehdittir. Türkiye'nin bu tehdite karşı koymak ve Ermeni propagandasını etkisiz kılmak için uzun vadeli etkili bir stratejik plan ve bunu uygulayacak iç ve dış kurumsal yapıyı acilen oluşturması gereklidir. Önleyici politika ve stratejilerdeki olası gelişmelerin Türkiye açısından gelecekte telafisi mümkün olmayan sonuçlar üretme riski çok yüksektir.

Özetle; ABD, Ortadoğu'daki stratejik hedeflerini gerçekleştirebilmek için Türkiye ile farklılaşan çıkarlardan kaynaklanan gerginliği, Türkiye'nin karar alıcılarının değiştirilmesini sağlayarak yönlendirme hamlesine yönelmiştir. Ancak Türkiye açısından kendi stratejik çıkarları değişmeyeceği için olası bir iktidar değişikliği ile politikaların değişmesi olası değildir. Çünkü bu politik bir tercih değil, varoluşsal tehdit karşısında gerekiyorsa ödenmesi gereken bir bedeldir. Türkiye, ABD ile farklılaşan çıkarlar yerine ortak çıkarlar üzerin-

ABD, Ortadoğu'daki stratejik hedeflerini gerçekleştirebilmek için Türkiye ile farklılaşan çıkarlardan kaynaklanan gerginliği, Türkiye'nin karar alıcılarının değiştirilmesini sağlayarak yönlendirme hamlesine yönelmiştir.

den ilerlemeye çabalamakta, tek yönlü bu çabalardan da fazla sonuç üretememektedir.

ABD yapacağını yapmakta ve ardından da karşılıklı ilişkileri korumak istediğine yönelik algı oluşturmaya çalışmaktadır. En azından bu da ABD'nin ilişkilerin kopmasının yaratacağı sonuçları yumuşatma çabasıdır. ABD bunu Türkiye'nin politikalarını zayıflatmak için son dönemde bir politika olarak tercih etmeye başlamıştır. Türkiye'nin açık çatışmadan kaçınma isteğini sürekli beklenti oluşturarak kendi lehine çevirme uğraşı içerisinde. ABD'nin yaklaşımı Türkiye açısından varoluşsal riskleri artırmaktadır ve hiçbir şekilde kabul edilebilir değildir. Türkiye politikasını bu gerçeği dikkate alarak geliştirmek zorundadır.

AB ile ilişkiler

ABD'nin Türkiye'ye yaklaşımına paralel olarak Türkiye-AB ilişkileri de şekillenecektir. AB, Türkiye'nin Doğu Akdeniz politikasında değişiklik yaratabilmek amacıyla bazı yaptırımları gündemine almış ancak ertelemiştir. Bu durumda yaptırım tehdidi ortadan kalkmış değildir. Yunanistan, Fransa ve Güney Kıbrıs Almanya Şansölyesinin girişimi sonucu yaptırımlar konusunda geri adım

Türkiye-AB ilişkilerinde mülteci anlaşmasının ön plana çıkarılması ilişkilerde bir daralmaya yol açmaktadır.

atsalar da ilk fırsatta yine Türkiye'ye yaptırım uygulanması konusunda harekete geçeceklerdir. Türkiye-AB arasında mülteciler sorunu, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs sorunu, Gümrük Birliğinin yenilenmesi, müzakere sürecinin canlandırılması, vize serbestisi, Libya konuları öne çıkmaktadır. AB açısından bu konular içerisinde en öncelikli olan Mülteciler sorudur. Bu konuda iş birliği yapmaya isteklidir. Diğer başlıklar için bunu söylemek mümkün değildir.

Türkiye-AB ilişkilerinde mülteci anlaşmasının ön plana çıkarılması ilişkilerde bir daralmaya yol açmaktadır. Bu süreçte AB'nin göç mutabakatını salt mali yardım karşılığında "mültecilerin AB'den uzak tutulması" olarak gördüğü ortadadır. Ayrıca AB'nin bu süreci mültecilerin Suriye'ye geri dönmelerine yönelik değil, Türkiye'de yerleşmelerini sağlamaya yönelik politikalar geliştirmeye doğru ilerletmeye çabalamaktadır. Mülteciler için Türkiye'ye yardım adı altında sağladığı maddi kaynağı da kendi stratejik amaçları için kullandırmaktadır. AB, mülteciler sorununu sanki Türkiye'nin bir sorunuymuş gibi sunarak, -Türkiye de zaman zaman AB'nin bu tuzağına düşerek mülteci sorununu kendi başına çözmeye çalışmaktadır- Avrupa'nın güvenlik maliyetini de Türkiye'ye karşılatmaktadır. Türkiye bu sorunun perdelenmesini engelleyerek Avrupa'nın bu sorunu çözmesi gerektiğini ortaya koymalı; bu sorunun çözüm sorumluluğunun ve bedelinin Türkiye'ye ait olmadığını ve gerekirse mültecileri

engelleme politikasını gevşeteceğini tüm çıplaklığıyla hissettirmelidir. Ayrıca Türkiye, Yunanistan'ın ve Güney Kıbrıs'ın Doğu Akdeniz sorununu, Türkiye-AB sorununa dönüştürmesine yönelik stratejisini boşa çıkarmak zorundadır. Türkiye'nin AB ile ilerleme sağlayabilmek için Doğu Akdeniz'de herhangi bir pazarlık yapma lüksü yoktur. Bu konuda Türkiye denge sağlayabilmek için başka aktörleri (örneğin İngiltere) sürece dahil etmeye yönelmelidir. 2018 yılı haziran ayından bu yanda dondurulmuş bulunan AB'ye katılım müzakerelerinin yeniden başlama ihtimali de çok düşüktür. Nitekim AB parlamentosu daha birkaç gün önce katılım müzakerelerinin dondurulması yönünde karar almıştır. AB, üyelik müzakerelerinin yeniden başlatılmamasını öncelikle Yunanistan (Doğu Akdeniz) ve Kıbrıs ile ilişkilendirmektedir. AB, Yunanistan'ın baskısıyla müzakere süreci bahanesiyle Türkiye'den tavizler koparma peşindedir. Türkiye her konuda taviz verse dahi, Türkiye'nin eşit konumda AB'ye tam üyeliği söz konusu olmayacaktır. AB'nin başat ülkelerinin bu konuya pek sıcak bakmadığı yeni bir şey değildir (Gökçe, G. 2006c). Bu açıdan AB ile ilişkilerde ve tam üyelik müzakerelerinde yakın dönemde bir normalleşme ve ilerleme beklenmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Rusya ile ilişkiler

Sovyetler Birliği'nin dağılması Kafkasya'da ve Orta Asya'da büyük bir stratejik boşluk yaratmıştır. Meydana gelen boşlukta önce Türkiye-İran, sonrasında ise Türkiye-İran-Rusya arasında bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Günümüzde ise bu mücadele küresel aktörlerin katılımıyla oldukça genişlemiştir. Tarihsel süreçte aynı coğrafyada rekabet eden Türkiye ve Rusya'nın ilişkisi bu rekabetin barındırdığı gelgitler, çatışma ve iş birliklerini de aynı anda içerebilmektedir. An-

cak Rusya'nın her ilerleyişinin bizim gerilememiz sonucunu yarattığını tarihsel olarak da unutmamak gerekir.

Rusya hem Türkiye ile ilişkilerinde hem de Suriye'deki politikalarında kalıcı iş birlikleri yaratarak bölgedeki gücünü artırmaya çalışmaktadır. Rusya Esad rejimini ayakta tutarak Ortadoğu'ya kalıcı bir şekilde yerleşmeyi hedeflemektedir. Türkiye güney sınırında öne çıkan iki devlet arasında güç mücadelesinde kendi çıkarlarını korumaya çalışmakta, Suriye'nin bir mücadele alanı ve aracı haline gelmiş olması nedeniyle ortaya çıkan enkazın sorunlarından daha az zararlar nasıl çıkacağını hesaplamaya çalışmaktadır. Her iki gücün burada varlığı Türkiye açısından istenmeyen sonuçlar üretmektedir. Bu çerçevede Türkiye ABD ile bölgede karşı karşıya gelmesinin ortaya çıkardığı sorunların bir benzerini de Rusya ile yaşamaktadır ve yaşayacaktır.

Suriye'nin yanı sıra Libya ve Ukrayna (Kırım) konusu da Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde sorun potansiyeli yüksek bir başlıktır. Türkiye ile Rusya bu başlıklarda farklı hedeflere sahiptir. Bu da ilişkileri dengede tutmayı zor hale getirmektedir. Bu dengenin ne kadar sürdürülebileceğini de öngörmek mümkün değildir. Rusya'nın yayılmacı politikaları Türkiye açısından her zaman bir tehdit oluşturmaya devam edecektir.

Türkiye-Rusya ilişkileri ekonomik alanda giderek daha fazla bağımlılık ilişkisine dönüşmektedir. Türkiye bunu dengelemeye yönelik politikaları da mutlaka geliştirmelidir.

Bu devletler ile ilişkilerin yanı sıra Türkiye'nin İran, İsrail, Mısır, Suudi Arabistan ile ilişkileri de bu çerçevede önemlidir; ancak konumuzun sınırını genişleteceğinden bu ülkeler ile ilişkilere mümkün olduğu ölçüde çok kısa değinilerek geçilmeye çalışılmaktadır.

İran ile İlişkiler

Sovyetler Birliğinin çöküşü ile birlikte Orta Asya ve Kafkasya'da oluşan boşluk, Türkiye ile İran arasında bir liderlik rekabeti ortaya çıkarmıştır. Bu rekabette İran Türkiye'ye karşı konumunu güçlendirmek için PKK ve diğer terör örgütlerine uzun süre destek vermiştir. Çünkü bu rekabetin en önemli boyutu Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın hem siyasi, ekonomik, kültürel alanı üzerinde etkili olma hem de sahip olduğu enerji kaynaklarının Batı'ya taşınma güzergahlarını kendi topraklarından geçirerek Azerbaycan'ın enerji politikası üzerinde etkili olma girişimleri de rekabetin önemli bir parçasını oluşturmuştur (Akçay 2008). İran, ülkesinde yaşayan ve toplam nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Azeriler nedeniyle Azerbaycan devletinin bağımsızlığını ve bölgede giderek artan Türk etkinliğini ulusal güvenliğine tehdit olarak algılamaktadır. Türkiye'nin Azerbaycan ile kurduğu ilişkilerden memnun olmayan İran, Rusya ve Ermenistan ile iyi ilişkiler kurarak Türkiye'yi dengelemeye çalışmaktadır. Tüm bunlara rağmen Türkiye, İran'ın zayıflamasına veya parçalanması projelerine bölgede hem dengeleri değiştireceği hem de istikrarı bozacağı için destek vermemiştir. ABD'nin İran'ı çevreleme ve tecrit etme politikasına Türkiye tüm baskılara rağmen tam destek vermemiştir. Türkiye-İran ilişkilerin olumlu gündemle gelişmesinde dönüm noktası, ABD'nin Irak işgali sonrası peşmergelere destek politikasıdır. ABD'nin Irak'ın işgali sonrası PKK ve uzantılarını İran'da siyasi istikrarsızlık ve etnik bölünmeyi gerçekleştirme aracı olarak kullanma stratejisi İran'ı Türkiye ile iş birliğine şimdilik zorlamıştır. Orta Doğu'da dengelemin değişmesi ve Irak'ta ve Suriye'de ABD'nin varlığı, çıkarlar farklı olsa da, bu ülkelere komşu ülkeler olarak Türkiye ve İran'ı benzer kaygıları taşıdıklarından işbirliğinin gelişmesine

olumlu katkı yapmıştır. Ancak bu şu gerçeği değiştirmez. İran bölgede kendi çıkarları ekseninde hareket etmekte ve jeopolitik başlıklarda Suriye örneğinde olduğu gibi durum ve şartlara göre hem iş birliği hem de karşıt pozisyonda yer almaktadır. İran'ın ABD ile yaptırımların kaldırılması konusunda anlaşması İran'ı bölgede hareketlendirecektir. Bu da dolaylı olarak Türkiye-İran ilişkilerine yansıtacaktır.

İsrail ile İlişkiler

Türkiye dış politikasının önemli gündem maddelerinden birisi olan Türkiye-İsrail ilişkileri sıklıkla yaşanan krizlerin etkisiyle oldukça sorunlu bir dönemden geçmektedir. Her ne kadar iki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi yönünde bazı adımlar atılsa da, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi ve kısa sürede eski ortaklık günlerine dönmesi pek mümkün değildir. Bunda İsrail'in Kudüs politikası, Mescid-i Aksa'ya saldırması, Gazze ve Filistin'e yönelik operasyonları ve baskıcı politikaları büyük rol oynamıştır ve oynamaktadır (Akgün, Gündoğar, Görgülü 2014).

İsrail, Mescid-i Aksa'yı istediği zaman fiziki güç kullanarak tamamen kontrol edebildiğini göstererek başta Filistin halkı olmak üzere tüm İslam alemine psikolojik çaresizlik hissini vermek istemektedir. Bunu İsrail'in özellikle de ABD'nin Ortadoğu'ya yerleşmesi sonrası adeta İslam alemine meydan okurcasına her seferinde İslam aleminin kutsal ayında Mescid-i Aksa'ya saldırması açıkça göstermektedir. Mescid-i Aksa, İslam dünyasının üç kutsal mekândan biri olmasının ötesinde hem Filistin halkının hem de İslam aleminin tüm varoluşunun bir sembolüdür. Türkiye başta Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere Meclisi ve tüm kurumlarıyla İsrail'in bu insanlık dışı, barbarca hisler taşıyan eylemlerine her ve-

Türkiye'nin Azerbaycan ile kurduğu ilişkilerden memnun olmayan İran, Rusya ve Ermenistan ile iyi ilişkiler kurarak Türkiye'yi dengelemeye çalışmaktadır.

sileyle tepkisini ortaya koymuş ve koymaya da devam etmektedir. İsrail'in bu insanlık dışı yaklaşımına ABD'nin bir önceki Başkanı Donald Trump döneminde İsrail ile diplomatik ilişki kuran Ürdün, Mısır, Bahreyn, Fas ve Sudan da tepki göstermişti; ancak bunların tepkileri çok cılız kalmıştır. Bunlar, önce ABD ne yapacak diye bakmakta, ABD'nin pozisyonuna göre kendi pozisyonlarını belirlemektedirler. Çünkü iktidarları kırılmalıdır, halklarına dayanmamaktadır ve bu açıdan ABD olmadan iktidarlarını sürdürmeleri pek mümkün değildir. ABD, AB ve BM her zaman olduğu gibi bu seferde kör ve sağır gibi davranarak İsrail'i adeta teşvik etmektedirler. Bu aşamada ABD'nin İsrail'e silah yardımı yapması da bunun açık göstergesidir. Başta BM olmak üzere ABD, AB ve Arap yönetimlerinin önemli bir kısmının bu süreçteki açık destekleri, İsrail'in daha da saldırganlaşmasının temel nedenidir. Özellikle ABD'nin bir önceki Başkanı Donald Trump'ın girişimiyle bazı Arap ülkeleri ile yapılan normalleşme anlaşması İsrail'e tüm Kudüs'ü kendisi için talep edebileceği ya da kontrol edebileceği hissini vermiştir. Bugün yaşananlar da bunun bir yansımasıdır. Eğer ABD'nin yeni başkanı Joe Biden, Trump döneminde İsrail ile yapılan anlaşmaları yeniden gözden geçirip düzeltme yapmazsa ve İsrail de büyük İsrail hayali kapsamında sınırlarını ve alanını genişletmek

Türkiye, İsrail'in yayılcı ve Kudüs'ün statüsünü değiştirme politikasını engelleme amacıyla ABD, AB gibi devletlerin yanı sıra uluslararası kuruluşları da harekete geçirmek için yoğun çaba sarf etmektedir.

için uyguladığı barbarca eylemlerine devam ederse, Ortadoğu'da huzur olmayacaktır. Ortadoğu'da huzur ancak İsrail'in İslam dünyasının hassasiyetlerini dikkate alması ve politikalarını buna göre düzenlemesi ile mümkün olur.

Türkiye, İsrail'in yayılcı ve Kudüs'ün statüsünü değiştirme politikasını engelleme amacıyla ABD, AB gibi devletlerin yanı sıra uluslararası kuruluşları da harekete geçirmek için yoğun çaba sarf etmektedir. An-

Mısır bulunduğu coğrafi konumu açısından, örneğin Süveyş Kanalı'nı kontrolü, Libya, Doğu Akdeniz, Suriye ve hepsinden önemlisi de Filistin sorununa bulunabilecek olası bir çözümde oynayacağı kilit rol yüzünden stratejik önemi olan bir ülkedir.

cak başta ABD olmak üzere AB'nin başat devletlerinin tutumu ortadadır. Bu nedenle Türkiye bu çabasına ABD ve AB'de devlet dışındaki aktörleri dahil etmesi önemlidir. Bu amaçla ABD ve AB ülkelerinin önde gelen toplumsal kuruluşlarına (sosyal, siyasi ve piyasa aktörlerini) yönelik çalışmalara hız verilmelidir. İsrail'e karşı uluslararası kamuoyunu harekete geçirmek çok kolay değildir. Bu da ancak devlet dışı aktörler ile mümkündür. Bugün AB'nin birçok ülkesinde toplumların büyük bir kısmı İsrail'in Filistin politikasından rahatsızdır ve bunu da dillendirmeye başlamıştır. Aynı şekilde siyasi partiler içinde de farklı görüşler söz konusudur. Ancak bu grupların desteğini sağlamak da kolay olmayacaktır. Bu amaçla Türkiye'nin söylemlerini çeşitlendirmesinde ve toplumun tüm kesimlerini, aktörlerini ve kuruluşlarını sürece aktif olarak dahil etmesinde fayda vardır. Ayrıca Türkiye, Rusya, Çin gibi devletleri İsrail'e karşı açık tavır almasını sağlayıcı politikalar yönünde ikna etmesi önemlidir.

Mısır ve Suudi Arabistan ile ilişkiler

Arap Baharı çerçevesinde 2013 yılında Mısır'da Hüsnü Mübarek döneminin ardından seçimle işbaşına gelen Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'ye karşı protestolar gerekçe gösterilerek askeri darbe ile görevden el çektilmesi ve tutuklanması, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Mursi döneminde Türkiye-Mısır ilişkileri çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu süreçte Türkiye Mısır'a sadece söylem desteği vermemiş, aynı zamanda Suriye ve Filistin konularında istişareler gerçekleştirilip kredi sözleşmesi ve ek ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. İlişkilerin gelişme aşamasında Mısır'da askeri bir darbe ile Mursi'nin görevden uzak-

laştırılmasına Türkiye çok sert tepki göstermiş ve iki taraf da ilişkilerini büyük ölçüde askıya almıştır (Akgün ve Gündoğar 2014). Türkiye'nin tepkisi etik açıdan çok doğru ve yerinde olmasına rağmen olayların akışını değiştirme potansiyeline sahip olmamıştır. Çünkü ABD, AB ve Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi güçlü Körfez ülkeleri darbe rejimine açık desteklerini sürdürmeye devam etmektedir. Yakın zamanda ilişkilerin normalleşmesine yönelik üst düzey görüşmelerin başlatılması son derece olumlu bir gelişmedir. Çünkü Mısır için Türkiye ne kadar önemliyse, aynı şekilde Türkiye için de Mısır önemli bir ülkedir.

Mısır bulunduğu coğrafi konumu açısından, örneğin Süveyş Kanalı'nı kontrolü, Libya, Doğu Akdeniz, Suriye ve hepsinden önemlisi de Filistin sorununa bulunabilecek olası bir çözümde oynayacağı kilit rol yüzünden stratejik önemi olan bir ülkedir.

Türkiye, etik açıdan doğru olanı yaparak Cemal Kaşıkçı cinayetini dünyanın gündemine taşıması sonucu Suudi Arabistan'ın Türkiye'ye karşı ambargo uygulaması ile 2013'teki Mısır'daki darbe sonrası gerginleşen ilişkiler durma noktasına gelmiştir. Türkiye, Arap ülkelerine açılım politikası çerçevesinde Suudi Arabistan ile de ilişkileri normalleştirme amacıyla görüşmelere başlamıştır. Ancak iki ülke arasında birçok alanda çıkar çatışması söz konusudur ve bu nedenle ilişkilerin kısa sürede normalleşmesi pek mümkün gözükmemektedir. Çıkar farklılaşması öncelikle Libya, Yemen, Doğu Akdeniz konularında söz konusudur. Türkiye, Libya'da BM'nin tanıdığı Ulusal Uzlaşma Hükümeti'ni desteklerken, Suudi Arabistan BAE ile birlikte Halife Hafter'i desteklemiştir. Yemen'de de durum farklı değildir. Bir başka nokta da Suudi Arabistan'ın yakın zamanda Girit Adası'na savaş uçaklarını göndere-

rek, Doğu Akdeniz’de Yunanistan’la ortak manevralara da katılmış olmasındır. Bunun ötesinde Velihaht Prens faktörü, Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesini zorlaştıran bir başka faktördür.

Hem Mısır hem de Suudi Arabistan ve bazı körfez ülkeleri ilişkilerin geliştirilmesi için yeniden görüşmelere başlaması önemlidir. İlişkilerin normalleşmesi kolay olmayacaktır ve biraz zaman alacaktır. İlişkilerin belirli olumlu bir zemine oturtulmaması durumunda bu ülkelerin de tehdit oluşturabileceklerini dikkate almak gerekir.

2. DEVLETLERLERARASI TEHDİTLER (YUNANİSTAN VE ERMENİSTAN)

Devletler düzeyinde Türkiye’ye yönelik tehditler, nüfus, ekonomik, coğrafi ve askerî açıdan kendisi ile boy ölçülemeyecek nitelikteki Yunanistan, Ermenistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Suudi Arabistan, BAE gibi küçük ülkelerden gelmektedir. Ancak bu durum Türkiye’nin tehdit altında olduğu gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü Yunanistan ve Ermenistan Türkiye’ye karşı stratejik iş birliği içinde ABD, AB başta olmak üzere diğer ülkelerde sahip oldukları diaspora sayesinde ekonomik ve siyasi yaşama olan etkilerini de kullanarak Türkiye üzerinde uluslararası kamuoyu ve baskı oluşturma avantajlarına sahiptir. Bu şekilde de Türkiye’nin bu ülke hükümetleri üzerindeki etkileri kırılmakta ve Türkiye baskı altına alınarak Türkiye ile olan uzlaşmazlıklarında tavizler koparılmaya çalışılmaktadır. Örneğin, ABD’deki Türkiye karşıtı lobi faaliyetlerini yürüten kuruluşlar aracılığıyla da Doğu Akdeniz, Ege Denizi’ne ilişkin sorunlar, Kıbrıs, Patrikhane, Ruhban Okulu, Türkiye’nin silah alımları gibi konularında Türkiye üzerinde baskı oluşturulmaktadır. Ayrıca bu lobi kuruluşlarından bazıları özel-

likle Ermeni lobisi ile girmiş olduğu ittifak çerçevesinde “sözde Ermeni soykırımı”nın tanınmasını sağlamayı başarmıştır. Bu nedenle Yunanistan ve Ermenistan’ın Türkiye karşısında izlemekte olduğu politikalara destek sağlamak amacıyla uluslararası kamuoyunu yönlendirme çabaları ciddi bir tehdit alanıdır.

Yunanistan yıllar önce ortaya koyduğu hedeflerinden henüz elde edemediği unsurları AB çatısı altında Türkiye’ye baskı yaparak elde etmeye çalışmaktadır. AB, Orta ve Doğu Avrupa’daki yeni bağımsızlığını kazanan devletleri özellikle Almanya’nın isteği doğrultusunda birliğe alabilmek uğruna Yunanistan’ın tehditlerine boyun eğmiş ve Kıbrıs Rum Kesimi’ni tüm adanın temsilcisi olarak kabul etmiş, bunun sonucu olarak Yunanistan, Türkiye’ye karşı büyük avantaj kazanmıştır.

Yunanistan perspektifinden Türkiye’ye karşı tarihten gelen bir düşmanlık söz konusudur. Yunanistan’ın kurulduğundan beri takip ettiği millî politikası olan “Megali İdea” Türkiye aleyhine hususlar üzerine kurulmuştur. Yunanistan bu politikasından asla vazgeçmemiş ve vazgeçmeyecektir. Çünkü Yunanistan’ın ulusal ve geleneksel dış politikasının temelini teşkil eden “Megali İdea”, Türkiye’den toprak talebini içermektedir. Aslında “Megali İdea” Rus çarıçesi II. Katerina ile Avusturya imparatoru II. Jozef’in hazırladıkları ve “İstanbul merkez olmak üzere yeni bir Bizans İmparatorluğu kurmayı” amaçlayan “Grek Projesi”nin devamı niteliğindedir (Akçay 2008). ABD Başkanı Joe Biden’ın “Konstantinopolis” ibaresini kullanmasını aslında bu perspektiften değerlendirmek gerekir. Yunanlılar bugüne kadar Türklerle savaşarak toprak alamamışlardır ve gelecekte de alamayacaklardır. Bunun farkında olan Yunanlılar, ABD ve AB’nin desteği ile Kıbrıs üzerinden bu amacına ulaşma-

Yunanistan perspektifinden Türkiye’ye karşı tarihten gelen bir düşmanlık söz konusudur. Yunanistan’ın kurulduğundan beri takip ettiği millî politikası olan “Megali İdea” Türkiye aleyhine hususlar üzerine kurulmuştur.

ya çalışmaktadır. Yunanistan, Türkiye ile Kıbrıs’ın organik bağıni koparmak için AB, ABD ve hatta Rusya’yı da kullanmaktan kaçınmamaktadır. Kıbrıs’ın konusunda kararsızlık sergilenmesi Türkiye’nin Güney’den her türlü tehdide açık hale gelmesi demektir.

Yunanistan Kıbrıs Rum Kesimi ile birlikte, Türkiye’nin AB ile tam üyelik müzakere sürecini tıkayarak, Türkiye tarafından Kıbrıs Rum Kesimi’nin “Kıbrıs Cumhuriyeti” olarak tanınması anlamına gelecek olan AB Gümrük Birliği Antlaşmasının Kıbrıs Rum Kesimi’ni de içine alacak şekilde genişletmeye çalışmaktadır. Kıbrıs adası Türkiye için jeostratejik açıdan kritik öneme sahiptir. Ayrıca Kıbrıs sadece Türkiye için değil, Orta Doğu, Akdeniz ve dünya hâkimiyeti iddiasındaki tüm güçler açısından, sahip olduğu konum ve askerî, stratejik, jeopolitik ve jeo-ekonomik nitelikler itibarıyla da kritik öneme sahiptir (Akçay 2008).

Türkiye, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz konularında çıkarlarından taviz vermeyeceği ve gerekirse sıcak çatışmadan da kaçınmayacağı yönündeki politikasını bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da devam ettireceğini açıkça ortaya koy-

ABD'nin Türkiye'nin tüm itirazlarına rağmen terör örgütü PKK/PYD'yi siyasi ve askeri bakımdan destekleyerek DEAŞ karşısında bir "müttefik" rolünde öne çıkarması, Türkiye'nin milli güvenliği açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur.

malıdır. Kıbrıs, Türkiye'nin Güney sınırlarının korunması açısından olduğu gibi Ortadoğu üzerinde etkili olmak için de çok önemlidir. Kıbrıs, Türkiye'nin güneyden kuşatılmasının önündeki en önemli kaledir. Bu çerçevede Türkiye özellikle Yunanistan'ın Fransa üzerinden Türkiye ile anlaşmazlıklarını AB sorununa dönüştürme politikasını engellemek zorundadır. Aynı şekilde Mısır ve Suriye ile yaptığı Akdeniz'in sualtı kaynaklarını paylaşma anlaşmalarını da sekteye uğratabilecek politikaları devreye sokmalıdır.

3. ÇÖKEN DEVLETLERDEN KAYNAKLI TEHDİTLER (TERÖR, YASADIŞI GÖÇ VE SİĞİNMACILAR SORUNU)

Türkiye için en büyük tehdit sınır komşularımız Suriye ve Irak'tan gelen etnik temelli bölücü faaliyet gösteren terör örgütü PKK'nın Türkiye'nin öncelikle Doğu ve Güneydoğu bölgesine yönelik ancak tüm ülkeyi hedefleyen ve etkileyen faaliyetleri olmuştur. ABD'nin 2000'li yılların başında Ortadoğu ve Avrasya hakimiyeti projesi çerçevesinde Afganistan ve Irak'ı işgal etmesi

Ortadoğu'yu istikrarsızlaştırmış ve Türkiye açısından farklı tehdit oluşumlarına zemin hazırlamıştır. İşgal sonrası ülkede yaşanan otorite boşluğu, Irak'ın kendi içinde üç bölgeye (Bağdat merkezli Şiiiler, Erbil merkezli Kürtler, Musul/Anbar merkezli Sünni Araplar) bölünmesine yol açmış ve bölgede geniş çaplı bir terör tehdidinin güçlenmesine neden olmuştur. PKK'nın yanı sıra özellikle 2014 sonrası Türkiye için en önemli tehditlerden biri haline gelen DEAŞ, Irak'taki bu istikrarsızlıktan beslenerek güç kazanmıştır.

ABD ve Batı'nın desteğiyle PKK 2014 yılında Diyarbakır'da Hendek operasyonunu başlatmıştır. Türkiye'nin kararlı ve tavizsiz tutumu ve başarılı mücadelesi sonucu PKK önce Suriye'ye, daha sonrasında ise (jeopolitik anlamda örgüt için korunaklı bir bölge olan) Irak'ın kuzeyine yerleşerek sınırın ötesinden Türkiye'yi hedef almaya devam etmiştir. Bu durum ister istemez Türkiye'de güvenliği, siyasi ve ekonomik istikrarı, sosyal yapıyı tehdit etmektedir. Bu süreçte terör örgüt mensuplarının da Türkiye'nin dikkatini içeriye yoğunlaştırmak, üs olarak kullandıkları Suriye ve Irak'la değil kendi ile meşgul olmasını sağlamak amacıyla terör eyleminde bulunmak amacıyla sığınmacı olarak sınırı geçtikleri bilinmektedir. Özellikle sınırın iki bölgesinde aynı etnik gruptan insanlar yaşıyorsa, terör örgütlerinin komşu devletleri iç savaşa çekmek için yoğun çaba sarf ettikleri bilinmektedir. PKK/PYD ve DEAŞ terör örgütünün uygulamaya çalıştığı stratejinin amacı da budur (Gökce ve Gökce, 2012, 2017).

ABD'nin Türkiye'nin tüm itirazlarına rağmen terör örgütü PKK/PYD'yi siyasi ve askeri bakımdan destekleyerek DEAŞ karşısında bir "müttefik" rolünde öne çıkarması, Türkiye'nin milli güvenliği açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Nitekim Kuzey

Suriye'de örgütün kontrolünde "kanton"ların inşa edilme faaliyetlerinin ABD ordusu tarafından desteklenmesi, Türkiye'nin operasyonlarının engellenmesi çabası ve Münbiç konusunda verdiği sözleri tutmaması, Türkiye'nin ABD'ye güvenini olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim DEAŞ'ın Suruç'taki terör saldırısı ve PKK/PYD'nin dış desteği kalıcı hale getirecek Afrin-Münbiç hattını birleştirme hedefi (terör koridor hattı), Türkiye'nin sert tepki vermesine ve askeri olarak müdahale etmesine neden olmuştur. Bu kapsamda Türkiye, sahadaki diğer aktör olan Rusya ile anlaşarak Fırat Kalkanı harekâtıyla milli güvenliğini tehdit eden PKK/PYD ve DEAŞ'ı bulunduğu yerde bertaraf etmeye yönelmiştir. Türkiye, PKK ve DEAŞ terör örgütünün oluşturduğu tehdit ile şimdiye kadar ABD, Batı ve diğer devletlerin engellerine rağmen gerektiğinde başarıyla mücadele etmiş ve bu konuda mücadele kararlılığında olduğunu da her vesileyle göstermiştir. Ancak yasa dışı sığınmacı akının ya da kitlesel göçün oluşturduğu tehditler için henüz net ve kapsamlı bir mücadele konsepti geliştirilmiş değildir.

Afganistan, Irak, Suriye, Libya, Yemen vb. devletler uluslararası literatürde çöken devletler olarak sınıflandırılmaktadır. Çöken devletlerde devlet, şiddet kullanma araçları üzerindeki tekeli, dolayısıyla da kontrol, idare ve eylem yeteneğini kaybettiğinden buralarda toplum ve özellikle de gençler aşırı kriminalize olmaktadır. Çünkü çöken bir devlette, ekonomik sistem de çökmüştür. Ekonomik sistemin çöküşü, artan işsizliği, devamlı yoksulluğu, gelir kaybını, kısaca yoksulluğu ve açlığı beraberinde getirmektedir. Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak başta Suriye olmak üzere Irak'ta, Afganistan'da, Libya'da halk ülkelerini, yurtlarını terk etmek, yani göç etmek zorunda kalmıştır. Kontrolsüz sığınmacı akını

ise Türkiye için hem güvenlik tehdidi oluşturmakta hem de demografik yapısını bozmaktadır Gökce, G. 2012, 2016, 2107a, 2017b; Gökce ve Gökce 2017). Şu anda Türkiye’de bulunan Afganlıların, Suriyelilerin, Iraklıların sayısı yaklaşık 5 Milyon civarındadır. Türkiye, adeta toplama kampı görüntüsü vermektedir. Özellikle, Afrika ve Asya’nın birçok ülkesinden ve Orta Doğu’dan milyonlarca kaçak göçmen ve milyonlarca sığınmacı (Afganlar, Iraklılar, Suriyeliler, Yemenler, Sudanlılar vs.) Avrupa’nın merkez ülkelerine gitmek için Türkiye’ye “yasal” olmayan yollarla girmişler ve hala girmektedirler. Bu da Türkiye’nin başka ülkelere gitmek isteyen yabancı ülke vatandaşları için geçiş yapabilecekleri bir “göç geçiş ülkesi” konumuna geldiğini göstermektedir. Türkiye’nin, özellikle coğrafi konumuyla Asya ve Afrika’dan ve özellikle Orta Doğu’dan Avrupa’ya yönelen göçün en önemli kavşağında bulunması Türkiye’nin adeta kavimler göçüne benzer bir göç dalgası ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Avrupa’nın sınırlarını kapatması nedeniyle sığınmacıların gözünde Türkiye doğrudan hedef ülke konumuna gelmiş ve bunun sonucunda çoğu sınır illerimizin demografik yapısı değişmiş ve buralarda sosyal uyum bozulmuştur. Çünkü göçmenler ve sığınmacılar buldukları yerlerde yerleşik halkla kaynaşma ya da bütünleşme yerine gettolaşmayı tercih ederek adeta toplum içinde paralel toplum oluşturarak kendi ülkelerinde alışık oldukları yaşam biçimlerini, ilişki ağlarını, davranış biçimlerini vs. devam ettirmektedirler. Buna bağlı olarak da Türk toplumu açısından kabul edilmeyen davranış biçimleri ortaya çıkmaktadır. Bu durum toplumda da sığınmacılar konusunda giderek olumsuz bir algı oluşmasına yol açmaktadır. Toplumun çok büyük bir kesiminde artan işsizliğin, şiddet olaylarının, gasp ve hırsızlığın, dilencililiğin, adaba aykırı davranışların

kaynağının sığınmacılar olduğu algısı giderek yaygınlaşmaktadır (Gökce 2020). Bu nedenle göçmen ve sığınmacılar sorununa ilişkin aciliyet arz eden yasal düzenleme noktasında yaşanacak gecikmelerin ileride telafisi mümkün olmayan sonuçlar üretebileceği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle Türkiye, bir yandan Suriyeli, Iraklı, Afganlı ve diğer ülkeden gelen göçmenlerin ve sığınmacıların geri dönüşünü teşvik edici diğer yandan uyumu destekleyici ve zorlayıcı politika ve düzenlemeleri hızla hayata geçirmek gerekir. Bu çerçevede göçmen ve sığınmacıların kalacak ve yerleşecek alanlarının mutlaka düzenlemeye ve kontrole tabi tutulması, oturma izni konusunun ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik koşulları dikkate alınarak düzenlenmesi, vatandaşlık verilmesinin koşullarının yeniden düzenlenerek konut alım dışında nesnel ve rasyonel gerekçelere bağlanması, geri dönüş için teşvik yasalarının çıkarılması, yasa dışı sınır girişlerinin engellenmesine yönelik yasal ve güvenlik önlemlerinin artırılması, kayıt dışı istihdam ve vize ihallerini önlemek için idari ve yasal düzenlemelerin yapılması zorunludur.

Ayrıca yukarıda da belirtildiği üzere ABD’nin Suriye’de oluşturmak istediği yasadışı PKK/PYD terör koridoruna alan açmak için insanız alanlar elde etmek amacıyla Suriye halkına yönelik yeniden Türkiye’ye doğru bir süpürme operasyonu başlatması kuvvetle muhtemeldir. Böyle bir gelişmeye karşı da hazırlıklı olmakta fayda vardır.

4. TOPLUMSAL BİRLİKTELİĞE YÖNELİK TEHDİTLER

Bir ülkenin vatandaşlarının uyum içerisinde birlikte yaşama anlayışı “sosyal uyum konsepti” (Bertelsmann 2016, 2017) aracılığıyla araştırılmaktadır. Bu konsept üç temel saça ayağına dayanmaktadır. Bunlar: Sosyal İlişkiler,

Toplumsal Bağlantılılık ve Ortak Fayda Anlayışı’dır. Bu üç ana bileşenin her biri de kendi içinde üç alt boyutu içermektedir (Bertelsmann 2017; akt. Gökce 2020). Buna göre sosyal uyum konsepti toplamda şu dokuz boyuttan oluşmaktadır. Bunlar:

- Sosyal İlişkiler (Sağlam Sosyal Ağlar, İnsanlara Güven ve Çoğulculuğun Tanınması)
- Toplumsal Bağlantılılık (Aidiyet, Kurumlara Güven ve Adalet Algısı)
- Ortak Fayda Anlayışı (Dayanışma ve Yardımseverlik, Sosyal Kurallara Uyum ve Sivil Katılım)

Bütüncül bir perspektiften bakıldığında Türk toplumunda birlikte yaşama anlayışının orta düzeyde olduğu görülmektedir. Sosyal ilişkiler boyutu (sosyal çevre, görüşme düzeyi, komşuluk ilişkisi, yakın çevreye güven ve iş birliği yapma isteği, farklı kültürden ve yapıdan insanlara güven) orta düzeyde bir değere sahiptir. Toplumsal bağlantılılık boyutu (aidiyet, adalet algısı, kurumlara güven) zayıftır. Ortak fayda anlayışı boyutunun düzeyi de (dayanışma ve yardımseverlik, sosyal kurallara uyum, sivil katılım) orta düzeydedir. Ancak tabloya her bir faktör temelinde bakıldığında genel görünümün farklılaştığı görülmektedir. Örneğin, sosyal ilişkilerin alt kategorisinden biri olan insanlara güvenin oranı düşüktür. Bu da Türk toplumunda farklı din, dil, etnik yapıya sahip gruplar arasında güven düzeyinin düşük olduğuna işaret etmektedir. Hatta aynı dinden, dilden, etnik yapıdan olup da farklı dünya görüşüne sahip olanlar arasında da güven düzeyi oldukça düşüktür. Toplumsal yaşam içinde insanlar ya da gruplar kendilerine “benzemeyenler” ve “benzeyenler” olarak kategorik düşünmekte ve davranmaktadır. İnsanlar, kendine benzeyenlere güven duyarak onlarla birlikte yaşamaya ve iş birliğine

açık; kendine benzemeyenlere ise her açıdan kapalı davranmaktadır.

Türkiye'de aidiyet duygusundan, adalet algısından ve kurumlara güven düzeyinden beslenen toplumsal bağlantılılık duygusu zayıftır. Bu temel kategori içinde sadece aidiyet (devlete ait olma) hissi oldukça yüksektir, ancak bu kategoride yer alan adalet algısı ve kurumlara güven düzeyi düşük olduğundan toplumsal bağlantılılık boyutunu yeterince beslememektedir (Gökce, 2020; Gökce, G. 2010, 2013, 2020a; Ataseven ve Bakış 2018). Bu da toplumda gruplar arasında ayrışmaya da kutuplaşma olduğuna işaret etmektedir. Her kimlik kendi içinde birbirine bağlıken, kendinden olmayanlara karşı ötekileştiricidir. Bu ötekileştirme üst kimlikler düzeyinden aynı üst kimliğin alt kimlik düzeyleri arasında da ortaya çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla toplum içerisindeki farklı sosyal gruplar arasında iş birliği ve hoşgörü düzeyi düşüktür. Her grup, kendini iyi, doğru, daha dindar, daha milliyetçi olarak görmekte, diğerlerini ise ötekileştirmektedir. Hatta ötekileştirme öyle bir boyut almıştır ki, bir tarikat üyesi bir başka tarikat üyesini “dost-düşman” karşıtlığı ya da “biz-onlar” ayrımı açısından değerlendirmekte, mücadele ettiği bir öteki olarak konumlandırmaktadır.

Bir toplumun “toplum olma” boyutuna işaret eden ortak fayda anlayışı çerçevesinde Türkiye'de dayanışma ve yardımseverlik faktörleri ortanın üzerinde bir değere sahipken (gençlerde ise bu da zayıftır) sosyal kurallara uyum ve sivil katılım boyutları zayıftır. (Gökce 2020; Yılmaz 2020; Ataseven ve Bakış 2018).

Özetle; Türk toplumunda gruplar arasında kopukluk olduğu, her grubun kendi içine dönük ve aynı zamanda dışı kapalı, kutuplaşmış bir yapı sergilediği görülmektedir.

Toplumda “biz duygusunun”, “ortak gelecek tahayyülünün” zayıflamaya, “biz-onlar” ayrımındaki karşıtlık ilişkisinin bir düşmanlık ilişkisine dönüşmeye ve ötekinin varlığının bir tehdit olarak algılanmaya başladığı görülmektedir. Kutuplaşma, toplumda bireylerin mutsuzluk, güvensizlik, iletişimsizlik, kaygı, korku ve gelecek endişesi duygularını güçlendirmekte ve toplumsal şiddeti tetiklemektedir. Ayrıca kutuplaşma toplumsal yarılmalara yol açmakta, birlikte yaşama anlayışının zayıflayarak çökmesine yol açmakta, tepkiselliği, çatışmayı körükleyerek müzakere ve iş birliği kapasitesini yok etmektedir. Türk toplumunda bu yönde eğilimler belirginleşmeye başlamıştır. Bu açıdan Türkiye giderek belirginleşen ve artan kutuplaşmadan kurtulmak için toplumsal birlikteliği güçlendirme yolunda gerekli önlemleri almak, engelleyici kurumsal yapıları, değerleri oluşturmak ve güçlendirmek zorundadır (Gökce 2020; Gökce, G. 2020b). Toplumda ve siyasette “biz-onlar” karşıtlığını aşmanın, yani kimlik temelli kutuplaşmayı engellemenin çok zor olduğunu, hatta neredeyse imkânsız olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Çünkü “biz” in inşasının zorunlu koşulu “onlar” in varlığıdır. Ayrıca neoliberalizm de kimlik temelli ayrışma ve kutuplaşmayı körüklemektedir. Kutuplaşma tamamen ortadan kaldırılamayacağına göre, o zaman kutuplaşmanın kontrolden çıkarak agonistik bir dost-düşman ilişkine dönüşmesine engel olmak ya da iç çatışmalara yol açmasını önlemek önemli olmaktadır. Bunu engellemenin yolu ise, toplumda farklı gruplar arasında ortak paydaları kuvvetlendirmektir. Herkes için temel insani normları uygulayan ve kamu hizmeti sunan idari yapılar, öngörülebilir ve refah üreten-işleyen bir ekonomik düzen ve öngörülebilir ve adalet dağıtan bir hukuk düzeni grupları toplumsal birlikteliğin devamından yana destekler ve yatay

meşruiyeti güçlendirir (Holsti 1996; Gökce G. 2007; 2006b). Ancak bu şekilde süreç tersine çevrilebilir.

Bir toplumda birlikte yaşama anlayışı ne kadar gelişmiş ve toplumsal gruplar arasında kutuplaşma zayıf ise, o toplumda devletlerin toplum ile iş birliği kapasitesi de yüksek düzeyde olmaktadır. Bir başka deyişle, birlikte yaşama anlayışı ve kutuplaşma düzeyi, devletlerin ve toplumların krizlerle başa çıkma kapasitesini belirleyen önemli bir faktördür. Bunu başarmış devlet ve toplumlar gelecek vizyonu doğrultusunda ilerlemektedir.

Birlikte yaşama anlayışının gelişmesi ise büyük ölçüde devlet-toplum iş birliğinin gelişmesi, devlet-yerel yönetimler-sivil katılım üçgeninin gelişmesi ve erdemli vatandaşlar ve ahlaklı bireyler (kendi ve kendi grubunu önceleyen ve ötekileri dışlayan değil ötekilerine karşı sorumlu, kurallara saygılı bireyler) ile ilişkilidir (Keyman 2020; Gökce, G. 2019). Bu bağlamda toplumda birlikte yaşama anlayışının gelişmesinde en önemli aktörden biri devlettir. Başka bir deyişle, toplum üzerinde değil, toplumla karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan ve böylece gücünü doğrudan “meşru güç kullanma tekeline” dayandıran değil, varlığını ve meşruiyetini toplumsal aktörlerle iş birliği üzerine inşa eden bir devletten söz edilmektedir. Böyle bir devlet de genel olarak güçlü devlet kapasitesine sahip bir devlet olarak nitelendirilir (Gökce ve Gökce 2015, Gökce, G. 2006b).

Neoliberal ideolojinin öngördüğü devlet anlayışı, işlevleri ve örgütlenme modellerini yarattığı sonuçlar ciddi eleştirilerle karşılaşmakta yeni yönetim modelleri geliştirilmeye çalışılmaktadır (bkz. Crouch 2016; Çapar 2020; Gökce, G. 2011). 2008 krizi, sarı yelekliler hareketi, mülteciler sorunu derinleşen eşitsizlikler

karşısında devletin geri çağırılması sürecini başlatmıştır. Ancak bu devlet modeli Refah devletinin geri gelmesi şeklinde ilerlememektedir. Covid-19 salgının en önemli sonuçlarından biri de krizler karşısında “devletin ve toplumun önemi”nin artması olmuştur. Devletin öneminin artması ile devletin topluma ve diğer yönetsel yapılara karşı iktidarının güçlenmesi ve devlet güvenliğinin ayrıcalıklı konuma gelmesi kastedilememektedir (Keyman 2020). Aksine burada kast edilen, toplumsal krizlere ve sorunlara çözüm bulmada ve toplumun-bireyin yaşamsal güvenliğini sağlamada toplum ile iş birliği içinde yönetim için gerekli kurumsal, mali ve personel noktasında devletin kapasitesinin artmasıdır. Bu bağlamda devlet kapasitesi, devletin toplumsal aktörlerle iş birliği içerisinde politika belirlemesini; hukuki açıdan herkesi bağlayıcı kararları ve kuralları uygulama ya da uygulatma ve bunu gerçekleştirecek maddi ve beşeri kaynakları sağlamasını; elde edilen kaynakların dağıtımını koordine etmesini ve bu süreçlerde elde ettiği birikimden faydalanma; toplum ve toplumsal aktörlerle doğrudan etkileşimde kendini yenileyebilmesini ifade etmektedir (Gökce ve Gökce 2015). Devlet kapasitesi, tek başına devletin geniş bir örgütlenme yapısına, büyük mali imkanlara, personel sayısının büyüklüğüne bağlı değildir. Önemli ve belirleyici olan devletlerin toplumun gündelik yaşamına fiilen nüfuz edebilme yeteneğidir (Mann 1984, 2011). Genel olarak bir devletin güçlü devlet kapasitesine sahip olup olmadığı şu faktörler açısından değerlendirilebilir (Gökce ve Gökce 2015; Alkan 2020; Keyman 2020):

i) Devletin kurumsal, mali, fiziki ve personel açısından mevcut kapasitesinin yeterliliği,

- ii) Ekonomik, siyasal, toplumsal değişimi okuyabilen; hızlı/etkin çözüm üretme ve örgütlenme yeteneği,
- iii) Farklı politika seçenekleri geliştirmeye ve farklı aktörlerle işbirliğine dayalı çalışma anlayışına yatkınlık,
(Resmi veya gayri resmi toplumsal grupları ve örgütleri, sivil toplum kuruluşlarını, piyasa aktörlerini, yerel ve ulusal bazda yönetim sürecine dahil etme ve farklı çıkarları bir potada eritebilme ve toplumun devlet aktörleri ile bilgi paylaşımı gibi kritik kaynakları harekete geçirme kapasitesi)
- iv) Devlet kurumları arasındaki koordinasyon düzeyi,
- v) Kamusal yararın toplumsal aktörlerle birlikte oluşturulabilmesi ve kamusal değer üretimine rehberlik edilebilmesi.

Bu kısa açıklamadan devlet kapasitenin güçlü kılınmasının sürekli kendini yenileyen bir süreç yönetimini gerektirdiği açıktır. Güçlü bir (idari) kapasiteye sahip devlet şeffaflık, katılım, hesap verebilirlik gibi temel ilkeleri dikkate aldığı müddetçe, değişen toplumsal çevreye daha kolay uyum sağlayacak ve sorunlara da zamanında yönlendirici olarak müdahale edebilecektir.

Küreselleşme sürecinde insanlar zayıf ya da hiç devlet kapasitesi olmayan coğrafi alanlardan işleyen bir devlet kapasitesinin olduğu coğrafi alanlara doğru göç etmektedir. Bu eksen niteliksiz insan göçü ile birlikte nitelikli insan göçü de takip etmektedir.

5. EKONOMİK TEHDİTLER (GELİR DAĞILIMI, İŞSİZLİK, NÜFUS ARTIŞI, EŞİTSİZLİK)

Kapitalist ekonomik sistemin küreye yayılması süreci olarak işleyen küreselleşme süreci bütün dünya

Türkiye ekonomisi günümüze kadar birçok kez değişik boyutta ve özellikle krizlerle karşılaşmıştır. Bunlardan bir kısmı dış ülkelerde oluşan krizlerden, bir kısmı Türkiye üzerinde uygulanan baskı politikalarından, bir kısmı da ekonominin yapısal sorunlarından kaynaklanmıştır.

ekonomisinin de tasarım, üretim, pazarlama, tüketim ve finans süreçlerini bütünleşik hale getirmiştir. Zaman ve mekân sıkışması olarak yaşanan süreç ters yönlü akıntıları da ortaya çıkarmaktadır. 2020 yılının başında başlayan ve halen devam eden Covid-19 salgını tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de farklı etkiler yaratmış, ekonominin yavaşlamasına neden olmuştur.

Türkiye ekonomisi günümüze kadar birçok kez değişik boyutta ve özellikle krizlerle karşılaşmıştır. Bunlardan bir kısmı dış ülkelerde oluşan krizlerden, bir kısmı Türkiye üzerinde uygulanan baskı politikalarından, bir kısmı da ekonominin yapısal sorunlarından kaynaklanmıştır. Tüm dünya devletlerinin olduğu gibi Türkiye’nin de bazı sorunları vardır. Türkiye ekonomisinde cari açık ve enflasyon bu sorunlar arasında sayılabilir. Türkiye’de enflasyonu besleyen başka etmenler (para ve maliye politikası, tarım ve gıda tedarik zincirindeki yapısal sorunlar, Merkez bankasının özerklik sorunu, ihracatın ithal ara mallarına olan önemli

Türkiye ekonomisi açısından Covid-19 salgınına rağmen işsizlik oranının daha da artmamış olması, özel sektörün üretime devam etmesi, destek paketlerinin devam etmesi ise olumlu gelişmelerdir.

düzyedeki bağımlılığı) vardır. Ancak ekonomide yaşanan bazı sorunlarda ABD ve AB gibi oyuncuların rolü göz ardı edilmemelidir. Örneğin, Türkiye 2018 yılında da benzer bir durumla karşılaşmış ve Türk Lirası çok ciddi değer kaybına uğrayarak enflasyon aşırı yükselmiştir. O dönem bu hareketliliğin arka planında ABD ile Türkiye arasında Suriye'deki gelişmeler, Amerikalı Rahip Andrew Brunson'ın tutuklanması, S-400 alımı, Halkbank davası, Doğu Akdeniz gibi olaylar nedeniyle yaşanan siyasi gerginliğin olduğu bilinmektedir (SETA, 2018). Küresel gelişmelerin yanında ABD ile yaşanan bu siyasi gerilim altında Türkiye ekonomisi için ihtiyaç duyulan fonları yurt dışından temin etmek daha maliyetli hale gelmiştir. Bu durum TL üzerinde ciddi baskı oluşturmuştur.

Türkiye ekonomisi açısından Covid-19 salgınına rağmen işsizlik oranının daha da artmamış olması, özel sektörün üretime devam etmesi, destek paketlerinin devam etmesi ise olumlu gelişmelerdir (Eğilmez, 2021). Türkiye ekonomisinde adeta kronikleşen cari açık ve enflasyon toplumda gelir adaletsizliği yaratmaktadır. Covid-19 salgınının daha da tetiklediği gelir düşüşü toplumda belli kesimlerin daha yoksullaşma-

sına neden olmuştur. Giderek artan zengin ile fakir arasındaki gelir ve refah uçurumu ve buna bağlı yoksullaşma ya da "eşitsizlik ve refahtan dışlanma sorunu" Türkiye'nin yeni dönemde karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan biridir. Bu açıdan son açıklanan teşvik ve destek politikaları önemli bir adım olmuştur. Ancak yoksullaşma sorunu bir yandan giderek yoksul-zengin kutuplaşmasına dönüşmekte, öte yandan yoksulluk ve işsizlik baskısı altındaki gençleri isyana ve farklı arayışlara teşvik etmektedir. Genç nüfus ve özellikle de eğitilmiş gençler içerisinde resmi rakamlara göre işsizlik hiç de küçümsenemeyecek bir düzeydedir. Bu durum, toplumda birlikte yaşama anlayışının güçlendirilmesi açısından çok olumlu bir gelişme değildir.

Türkiye'de eğitim kiteselleşmiştir. Bu modern devletin görevleri açısından olmazsa olmazlardandır. Ancak devletin bu süreçte en temel görevi, eğitimin tüm kademelerinde eşit ve nitelikli eğitimi toplumun tüm kesimi için ulaşılabilir kılmaktır. Eğitimde ulaşılabilirlik sorunu büyük ölçüde çözülmüştür. Ama alınan bu eğitimin nitelikli olup olmadığı ayrı bir sorudur. Eğitimin bütün kademelerinde nitelik sorunu henüz yeterince çözülmüş değildir. Bazı kurumlar nitelikli eğitim sunarken, bazıları da sadece diploma dağıtan kurumlara dönüşmüştür. Bu durum rekabet şansını olumsuz etkilemekte, diplomaları anlamsız kılmaktadır. Bu nedenle eğitimin tüm kademelerinde eğitim kalitesini artırıcı politikalara ihtiyaç vardır. Eğitim sorununu çözemeyen toplumların diğer sorunları çözmeye neredeyse imkansızdır. Bugünkü şekilde eğitim sistemimiz büyük ölçüde gençlerimizin sosyal gerçekliğe yabancılaşmasına yol açmaktadır. Çünkü yükseköğretim sürecinde gençlerimiz hiçbir mesleki beceri ve yetenek kazanmamaktadır. Farklı bir beklenti içine de giren bu gençlerimiz hem

iş yapma kapasitesini kaybetmekte hem de sosyal gerçekliğe uyum sağlama sorunu yaşamaktadır. Yeteneğine uygun olan ve çok kolay yapabileceği bir işi yüksekökol diploması sonrası yapmaktan imtina etmektedir. Bir yandan gerçekliğe yabancılaşması, diğer yandan istihdam alanının mevcut durumu kaldırma gücüne sahip olmaması, gençlerde işsizliğe ve topluma karşı tepkiselliğe yol açmaktadır. Yüksekökol mezunu gençlerimizin çok büyük çoğu işsizdir; buna bağlı olarak da sosyal gerçeklik ile bütünleşme sorunu yaşamaktadır. İşsizlik ve isyan içinde olan insanların başkalarına ve kendilerine zarar vermektan geri durmayacaklarını göz ardı etmemek gerekir. Nitekim toplumda giderek artan şiddet olayları, intihar, gasp, hırsızlık, dolandırıcılık, çeteleşme gibi olaylar ve artan zararlı madde kullanımı bunun açık göstergesidir. Kısacası, nüfusun büyük çoğunluğunun kentlere yığılmasından ve hızlı nüfus artışından kaynaklanan ve ekonomiler tarafından emilemeyen gençler toplumsal birlikteliğin sürdürülebilirliği açısından ciddi bir tehdittir.

Bu nedenle eğitim politikasında da köklü ve kapsayıcı bir yeniden yapılanmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Covid-19 salgını toplumsal yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi eğitim alanını da ciddi bir biçimde etkilemiştir. Covid-19 salgını döneminde oluşan bilgi boşluğunu kısmen de olsa gidermek için yaz aylarında telafi programı yapılabilir. Böyle bir uygulama, eğitim alanında giderek daha fazla görülen eşitsizliği ortadan kaldırmaya da en azından çocuklarımızda ve gençlerimizde oluşan kopukluk ve uzaklaşma duygusunu aşmaya yardımcı olabilir.

Covid-19 salgınının etkisinin en ağır hissedildiği alanlardan biri de turizmdir. Bunun sonucu olarak turizm sektöründe el değiştirmeler artabilir. Bu el değiştirmelerin yabancılar yönünde olmamasına dik-

kat etmekte fayda vardır. Devlet gerekirse, mali destek sağlayarak el değiştirmeleri engelleyebilir ya da en azından sınırlı tutabilir. Ekonomik açıdan görünürde neoliberal politikaların öncülüğünü yapan birçok ülke bu yönde politikalar uygulamakta, stratejik alanları yabancı yatırımcılara açmamaktadır. Türkiye de bunu uygulayabilir, hatta uygulamak zorundadır. Covid-19 salgını aslında küreselleşmenin dayattığı neoliberal devlet anlayışından kopuşu da simgelemektedir. Tabii bu kopuşun ya da dönüşümün bir günden diğerine olması mümkün değildir. Bunun zamana ihtiyacı vardır. Ama bu konuda bir yerden başlamak önemlidir. Bugün toplumda yaşanan birçok sorunun kaynağının ve nedeninin neoliberal politikalar olduğu göz ardı edilmemelidir.

6. SİBER TEHDİTLER

Devletlerin karşı karşıya olduğu yeni ve önemli tehditlerinden biri de hiç kuşkusuz “siber tehditler”dir. Devletler giderek daha yoğun bir biçimde konvansiyonel savaş stratejilerinden ziyade hibrit savaş konsepti kapsamında diğer devletlerin savunma ve istihbarat ağlarını hedef alan siber saldırıları kullanılmaktadır (Bıçakçı 2013 ve 2014, Gökçe, 2017a, 2017b; Gökçe ve Şengönül 2017; Şengönül 2019; Barutçu 2020). Çünkü siber saldırılar, bir devletin altyapısını tahrif ederek yönetebilirlik sorunu ortaya çıkarmak için çok uygun düşmektedir. Hatta konvansiyonel açıdan güçlü olan devletlere dahi ciddi zararlar verilebilmektedir. Tam da bu nedenle siber saldırılar, devlet dışı aktörlere çok cazip gelmektedir. Diğer ise, siber saldırıların devletlerin sorumluluk alanı dışına çıkması ve böylece devletlerin doğrudan sorumlu tutulmaması nedeniyle hibrit savaşın önemli araçlarından biri haline dönüşmüştür. Çünkü siber saldırılar ya tamamen gizli yapılmakta ya da ba-

sitçe yalanlanabildiği için doğrudan bir kaynak göstermek, birini sorumlu tutmak pek mümkün olmamaktadır. Bu nedenle de gelişen hacker kültürü, devletlerin siber sistemlerine yönelik saldırıların artması, uluslararası merkezli dinlenme olayları, yanlış bilgi akışları, propaganda ve ideoloji kaynaklı algı operasyonları, kişisel verilerin çalınması veya değiştirilmesi ve teknolojinin terörist gruplar tarafından etkin kullanımının yol açacağı güvenlik riskleri, devletlerin siber güvenlik konusunu milli güvenlikle yakından ilişkilendirmelerine yol açmıştır.

Devletlerin siber güvenlik alanında yaşadıkları sıkışmışlık duygusu ve tehditlerle etkin biçimde mücadele stratejileri konusunda yaşadıkları sıkıntılar siber tehdidin boyutunu genişletmektedir. Bu açıdan siber güvenlik devletlerin en öncelikli konuları arasında yer almaktadır.

Genel olarak ifade etmek istersek; siber saldırıların öncelikli amacı, kamu hizmetlerini zaafa uğratarak devlet-toplum ilişkisini bozmak, finansal krizler yaratarak toplumun siyasi iktidara güvenini zaafa uğratmak, siyasi iktidar hakkında yönetemiyor algısını, toplumda çaresizlik hissini yaratmaktır. Sizin ne olduğunuz değil nasıl algılandığınız önemlidir. Türkiye üzerinde hesapları olan ülkeler istihbarat teşkilatları ve lobi şirketleri aracılığıyla Türkiye’ye karşı bir algı operasyonu yürütmektedir. Bu kampanya da genelde sosyal medya aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Devletlerin eskiden trilyonlarca lira harcıyıp toplayamadığı bilgilere bugün sosyal medya üzerinden fazla emek ve para harcamadan kolayca ulaşılabilir. Hatta sosyal medyanın etki boyutunun çok genişlediği ve iktidarların dahi sosyal medya üzerinden belirlendiği yönünde görüşlere de rastlamak mümkündür (Castells 2016). Türkiye’nin dijitalleşme alanındaki kapasitesi yüksektir.

Ancak beşeri sermayesi beyin göçü nedeniyle zayıflamaktadır. Dijitalleşme gelecekte çok daha belirleyici bir konumda olacaktır. Bu nedenle Türkiye’nin bu alanda geldiği düzeyi koruması ve daha ileri düzeye taşınması için etkin ve bilinçli politikalar geliştirmesi zorunludur.

7. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ, ÇEVRE, KURAKLIK, TARIM VE GIDA TEDARİKİ

Küreselleşmenin başat ideolojisi olan neoliberalizm tüm dünyada tüketimi kutsamaktadır. Çağımızın ruhunu yansıtan “tüketirsen varsın” mottosu paradigma değişimini tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermek için yeterlidir. Tüketim kültürünün tetiklemiş olduğu aşırı tüketim, tüm dünyada ve Türkiye’de büyüme odaklı ekonomiyi zorlamakta, bu da doğal kaynaklara ilişkin sınırsızmış gibi davranılmasına yol açmaktadır. Bu da çevre sorunlarına neden olmaktadır. Aynı şekilde Türkiye’de artan nüfus ve büyüme odaklı ekonomi politikası çevre sorunlarını artırmaktadır. Çevre sorunlarının olası etkileri konusunda bilim insanlarının tespiti korkutucu boyuttadır. Türkiye, yer altı ve yer üstü kaynaklarını, bitki örtüsünü, deniz, madenini, orman çeşitliliğini korumada risklerle karşılaşmakta ve sorunlar giderek ağırlaşmaktadır. Bu sorunların en olumsuz etkisi ise “küresel iklim değişikliği ve küresel ısınma” yönünde olmaktadır. Küresel ısınma tüm toplumları ve tüm canlıları tehdit eden bir sorundur. Başta sağlık alanı olmak üzere, gıdadan suya ve toprağa, işsizlikten ekonomik istikrara, demokrasiden güvenliğe, her alanda yaşanmaktadır ve küresel çözümleri zorunlu kılmaktadır.

Türkiye, bu sorunun bilincinde olarak Paris Antlaşması’nın taraftarıdır. İklim değişikliği, giderek Türkiye’nin tarımını ciddi olarak etkilemeye

başlamıştır. Kuraklık ve buna bağlı su sıkıntısı her artmakta, hububat ve bakliyat üretiminde ağır kayıplar yaşamaktadır. Bunun sonucunda da tarım ve gıda tedarikinde sorunlar ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin enerji üretiminde HES'lerin doğa üzerindeki etkisi çok olumsuzdur. Birçok ülke 1970'lerde HES yapımından vazgeçmişlerdir.

Tarım ürünlerinde ürün çeşitliliği ve ekim alanlarının mutlaka iklim ve su kullanım oranları dikkate alınarak yapılmasını sağlayacak yönlendirmelerin yapılması zorunludur. Bazı bölgelerde risk çok artmış olmasına rağmen yüksek su kullanımı gerektiren ürünlerin getirisi nedeniyle ekim yapılmaktadır. Tarım politikalarında neoliberalizm üzerinden işleyen bir piyasa uzun dönemde telafisi mümkün olmayan sonuçlar üretmeye adaydır. Ayrıca tarımsal destek politikaları amaç açısından ele alınarak amacına ulaşip ulaşmadığı noktasında yeniden değerlendirilmelidir. Tarım ülkesi olan ve daha önce kendi kendine yeten Türkiye geldiğimiz noktada bu yeterliliğini kaybetmiştir. Tarım alanlarının korunması ve üreticinin desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınma açısından önemlidir. Türkiye'de tarımla uğraşan nüfus yaşanmakta, bir önceki jenerasyonun yüzyıllardan süzülerek gelen tarımsal üretim bilgisi genç nüfusa aktarılamamaktadır. Genç nüfusun tarımla uğraşmaktan vazgeçmesi ve kentlere yığılmasının sonuçları giderek ağırlaşmakta, gıda tedariki ve güvenliği sorunu artmaktadır.

Tarım ve gıda tedarikinde kendi kendine yeterli olmak, ülkenin geleceği açısından büyük öneme sahiptir. Bu açıdan tarım, gıda tedariki ve su yönetimi alanında yapısal sorunları gidermek için toplumsal yönlendirmeye, rehberlik hizmetine ihtiyaç bulunmaktadır. Aynı zamanda iklim değişikliği ve kuraklığın önlenmesi için güneş enerjisini ve rüzgar enerjisini yaygınlaştırmaya yönelik alternatif enerji

kaynaklarına yatırımların artırılması, sürdürülebilir enerji kaynaklarının desteklenmesi zorunluluktur.

SONUÇ

Türkiye farklı düzlemlerde farklı tehditlerle karşı karşıyadır. Bu tehditler güvenlik, ekonomi, eğitim, birlikte yaşama, iklim değişikliği, tarım ve gıda tedariki gibi çok farklı alanlara yayılmıştır. Bu farklılaşma Türkiye'ye has özellikler içermesinin yanında yaşadığımız çağla da ilişkilidir. Her şeyin akışkan hale geldiği bir dünyada devletler bir yönetim krizi ile karşı karşıya kalmakta, bu kriz, ortak özellikler yanında farklılıkları da barındırmaktadır. Bu farklılıklar ülkelerin tarihsel, coğrafi, sosyal, siyasal ve kültürel koşullarına göre ülkelere has boyutlarla birleşmekte ve her ülke için kendi tekiliğini yaratmaktadır.

Bu yönden de çözümler hem küresel hem de yerel bileşenleri içermek zorundadır. Güçlü toplumsal ve yönetsel kapasiteye sahip devletler farklılaşan sorunlarla başa çıkabilmektedir. Bu süreci yönetemeyen toplumsal ve siyasal yapılar zayıflamakta veya çökmektedir.

Türkiye kendi özelinde siyasal, sosyal ve kültürel yapısından ve işleyişinden, ilişki biçiminden vb. kaynaklanan sorun alanlarına sahiptir. Bunlar Birlikte Yaşama Anlayışı, Göçmen ve Sığınmacılar, Eğitim, Ekonomi ve İstihdam, Devlet Kapasitesi vb. alanlardır.

Toplumda birlikte yaşama anlayışı, genel olarak değerlendirildiğinde zayıflama eğilimi içindedir. Devletimizin ve toplumumuzun gelecek yüzyılda da varlığının sorunsuz sürdürülebilmesinin en temel koşulu toplumda birliktelik ve bağılantılılık anlayışının, ortak tasavvurun güçlü olmasıdır. Bu noktada toplumun geleceği açısından toplumsal birlikteliği güçlendirici politikalar bir tercih değil zorunluluktur. Toplumsal aktörlerin (dini, siyasal, kültürel vb. yapılanmaların) grupsal çıkar

yerine toplumsal çıkar-iyi yönelimli düşünme ve davranma yetisinin geliştirilmesi elzemdir. Toplumsal ve bireysel gelişimi güçlendirici ve ortak aklın kurumsallaşmasına ve uzlaşma kültürünün yerleştirilmesine katkı sağlayıcı yönde işlev görmeleri sağlanmalıdır. Bu amaçla etkin ve bilinçli politikalar ve kurumlar oluşturulmalıdır.

Sığınmacıların demografik yapıda ortaya çıkardığı değişimin yarattığı sorunların ağırlaşma potansiyeli çok yüksektir. Göçün engellenmesi, geri dönüşün teşvik edilmesi, yerleşimin belirli alanlarda ve kentlerde yoğunluk oluşturacak şekilde oluşumun önüne geçilmesi, bu yöndeki politikaların daha net olması, göçmen nüfusunun doğum ve göç ile artan nüfusunun durdurulması gereklidir. Çünkü Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bu toplum göç yönetimine ve geçmişine sahiptir. Ancak Osmanlı yıkılış süreci ile bu coğrafyaya sığınan insanlar, buralı olmak için gelmişler ve bu toplumun gelişime katkı sağlamışlardır. İçinde olduğumuz süreçte bundan tamamen farklıdır ve Türkiye'nin bu noktada tecrübesi ve deneyimi yoktur. Gelecekte hiç göçmen gelmeyeceğini varsaysanız bile gelenlerin entegre edilmesi iyi planlanmış kamu politikalarıyla en az elli yıl içinde gerçekleşebilir. Bu süre hiçbir ekonomik ve siyasal risk ile karşılaşmamanız durumunda olası en iyi süredir. Toplum içinde toplum, devlet içinde devlet olması en büyük tehdittir.

Söylenenler; Türkiye'nin karşı karşıya olduğu tehditlerin bütüncül yönetilmesi, ama her tehdit alanı için de ayrıntılı bilgi birikimi ve politikalar oluşturulması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu da ancak yukarıda belirtilen çerçevede hem genel anlamda da hem de her bir alana ilişkin güçlü bir devlet kapasitesine sahip devlet yapısı ile mümkün olabilir. Bu coğrafyada gelecekte de var olamız büyük ölçüde buna bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Akçay, N. (2008). 21. Yüzyılda Türkiye'nin Tehdit Algılamaları ve Güvenlik Açılımları. (Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akgün, M. ve Gündoğar, S. S. (2014). Mısır-Türkiye İlişkilerinde Daha İyi Bir Geleceğe Doğru... İstanbul: TESEV 2014.
- Akgün, M., Gündoğar, S. S., Görgülü, A. (2014). Zor Zamanlarda Siyaset: İsrail-Türkiye İlişkileri. İstanbul: TESEV 2014.
- Aktaş, H. ve Güntay, V. (2016). "Türk-Ermeni İlişkilerinde Algılar ve Karar Alıcılar, Tarihin Yansımaları Üzerine Bir Analiz", Ermeni Araştırmaları, S. 54, s. 51-69.
- Alkan, H. (2020). "COVID-19 Sonrasında Yönetmelik Kapasite: Demokrasi Bağlamında Devletlerin Geleceği", Küresel Salgının Anatomisi, İnsan ve Toplumun Geleceği. Ed. M. Şeker vd., Ankara: TÜBA.
- Ataseven, A. ve Bakış Ç. (2018). Türkiye'de Sosyal Uyum. E Fuat Keyman Yönetici Özetleriyle. İstanbul Politikalar Merkezi, Sabancı Üniversitesi.
- Bertelsmann Stiftung (2016). Der Kitt der Gesellschaft. Gütersloh.
- Bertelsmann Stiftung (2017). Gesellschaftlicher Zusammenhalt in Deutschland. Radar Gesellschaftlicher Zusammenhalt. Messen, Was Verbindet. Gütersloh.
- Bıçakçı, S. (2013). NATO'nun Gelişen Tehdit Algısı: 21. Yüzyılda Siber Güvenlik. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bıçakçı, S. (2014). "NATO'nun Gelişen Tehdit Algısı: 21. Yüzyılda Siber Güvenlik", Uluslararası İlişkiler, Cilt 10, Sayı 40, s. 101-130.
- Castells, M. (2016). İletişim Gücü. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Crouch, C. (2016). *Post-Demokrasi*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Çapar, S. (2020). Türkiye ve Fransa'da Neoliberal Dönemde Mülki İdare, Ankara: TİAV.
- Eğilmez, M. (2021). 2021 Yılıının Başında Türkiye Ekonomisinin Görünümü, 2 Ocak 2021.
- Ergin, S. (19.05.2021). "Suriye'deki jeopolitik problemin içinden çıkabilmek çok güç", Hürriyet.
- Gökce, G. (2006a). "Devlet Sınıflandırmaları ve Zayıf Devletlerin Karakteristik Özellikleri", Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, S. 11, Y. 6 (2006), s. 343-359.
- Gökce, G. (2006b). "Devleti Yeniden Keşfetmek: Devlet Gücünün Göstergesi Olarak İdari Kapasite", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 8, S. 3 (2006), s. 203-230.
- Gökce, G. (2006c). "Türkiye - AB İlişkileri, AB Üyelik Sürecinin Türk Kamu Yönetimi Sistemi Üzerine Olası Etkileri", Türkiye'nin ABD ve AB Denklemi, Ed. O. Gökçe, U. Demiray, E. Sözen, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 243 - 288
- Gökce, G. (2007). Güçlü ve Zayıf Devlet Tartışmaları Bağlamında Türkiye, Konya, Çizgi Kitabevi.
- Gökce, G. (2011). "Neo-Liberalizm'in Krizi ve Yeni Devlet / Yönetim Modeli Arayışları", Türk İdare Dergisi, Yıl 83, Haziran- Eylül 2011, Sayı.471-472, ss. .99-116
- Gökce, G. (2013). "Türkiye'de Vatandaşların Kamu Yönetimine ve Kamu Kurumlarına Güveni", E. G. İsbir (Ed.), Kamu Yönetiminde Değişim ve Güncel Sorunlar, 60. Yılında TODAİE, s. 575-602.
- Gökce, G. (2016). "Critical Analysis Of Failed State Concept", The 2nd. International Conference on the Changing World and Social Research (ICWSR'2016) Conference Proceeding Book, Barcelona, Spain.
- Gökce, G. (2017). "Phenomenon of Failed State and Refugee/ Immigration Problem: Analysis on Syria Example", Inquiry 3/1/2017, s. 9-18.
- Gökce, G. (2019). "Good Governance and Fragile State: Possible Function of Good Governance in Reconstruction of State", Sixth International Mediterranean Social Sciences Congress Milan, Italy, September 3-5, 2019 (MECAS VI), Congress Proceedings Series 2019, s. 189-198.
- Gökce, G. (2020a). "Toplumsal Birlikteliğin İnşasında ve Sürdürülmesinde Güvenin Rolü". O. Gökce (ed.), Birlikte Yaşama Pratiği, Toplumsal Birlikteliğimizin Temel Taşları Sorunlar ve Öneriler, Konya: Çizgi, s. 107-158.
- Gökce, G. (2020b). "Başarısız Devletlerde Devlet ve Toplum/ Millet İnşası Sorunu", T. Erdem (Ed.). Milliyetçilik. Antalya; Ototrite, s. 68-82.
- Gökce, G. (2010). "Türkiye'de Kurumlara Güvenin Yapısı ve Gelişimi", Ed. O. Gökce vd., Türk Kamu Yönetiminin Yapısal ve İşlevsel Sorunları, Tebliğler, s. 167-176.
- Gökce G. ve Gökce O. (2015). "Devlet Kapasitesi: Kavramın Kuramsal Çerçevesi, Bileşenleri ve Türkiye'nin Görünümü", Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, C. 17, S. 2, s. 1-34
- Gökce, Gülise ve Gökce, O. (2017). "Başarısız Devlet Konsepti ve Yönetebilirlik Sorunu: Ortadoğu'da Devletlerin Başarısızlığı ve Türkiye'ye Etkileri", Türk İdare Dergisi, Yıl: 89, Sayı 484 (2017), s. 155-175.
- Gökce, O. ve Akgün B. (2006). "11 Eylül'ün Türkiye-ABD ve Türkiye-AB İlişkilerine Etkisi". O. Gökce/U. Demiray/E Sözen (ed.), Türkiye'nin ABD ve AB Denklemi, Konya: Çizgi, s. 15-76.
- Gökce, O. (2020). "Türk Toplumunda Sosyal Uyum: Mevcut Durum ve Sorunların Tespitine Yönelik Bir Araştırma". O. Gökce (ed.), Birlikte Yaşama Pratiği, Toplumsal Birlikteliğimizin Temel Taşları Sorunlar ve Öneriler, Konya: Çizgi, s. 19-106.
- Gökce, G. ve Gökce, O. (2012). "Suriye Sorunu: 'Başarısız veya Çöken Devlet' Modeli Türkiye İçin Suriye Politikasında Uluslararası Kamuyu Harekete Geçirmenin Bir Aracı Olabilir mi?", Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı 23 (2012), s. 179 - 200.
- Gökce, O. (2017a). "Definition and Scope of Hybrid Threats", Inquiry 3/1/2017, s. 9-18.
- Gökce, O. (2017b). "Hybrid Threats and Their Components", MECAS II-2017, the Second International Mediterranean Social Sciences Congress Proceedingbook, Macedonia 10-13 October.
- Gökce, O./Şengönül, A. (2017). "Ukranya Krizi Işığında Hibrit Savaş", Conference Proceedings MECAS II, the Second Mediterranean Social Sciences Congress, Okrid. October 2017, s. 483-484.
- Holsti, K. J. (1996). The State, War and the State of War, Cambridge University Press (Cambridge Studies in International Relations, 51), Cambridge/New York/ Melbourne.
- Huntington, S. (2002). Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, Çev. M. Turan ve C. Soydemir, 10. Baskı. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Keyman, F. (2020). Covid-19 Salgın Sonrası Şehirlerde Sosyal Riskler ve Fırsatlar Konferansı. SETA Vakfı Yayınları, s. 56-59.
- Mann, M. (1984). The autonomous power of the state. Oxford, UK: Blackwell.
- Mann, M. (2011). Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri, (Çev.) Semih Türkoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Schmitt, C. (2016). Siyasî İlahiyat Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm. Çev. A. E. Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitabevi.
- SETA (2018). Analiz: 2018'de Türkiye | Ekonomi.
- Şengönül, A. (2019). Dördüncü Nesil Savaş. Konya: Çizgi 2019.
- Yılmaz, F. H. (2020). "Türk Toplumunda Sosyal Kurallara Uyum Düzeyi". O. Gökce (ed.), Birlikte Yaşama Pratiği, Toplumsal Birlikteliğimizin Temel Taşları Sorunlar ve Öneriler, Konya: Çizgi, s. 159-187.